

CEYHUN HACİBEYLİ: VATAN İLE DÖVÜNEN YÜREK

Vagif Sultanlı

“**B**eli, itiraf etmeliyim ki, doğmalarımın ayrılmağın bu kırk yılı erzinde ben herden kız kardeşlerimin hasretini çekiyordum; bazen de annemin ve ortancıl kardeşimin suretleri bacılarımın suretlerini evez ediyordu.

... Her ikisi ayrılık deminde acı göz yaşları dökürdüler. Ben onları inandırırıldım ki, cemisi iki aylığa gediyorum. Ne için ağlıyorsunuz?.. Ceyhun bey, sen kendin de bilmeden onları aldatmışdın. Şimdi sen ayrılığın kırk birinci yılını yaşıyorsun, onları bir daha görmedin ve heç zaman da göremeyeceksin; doğmaların... biri birinin ardınca dünyadan göçürler... Ele sen özün de...” (Ceyhun Hacibeyli. Qarabağın dialekt ve folkloru (Qafqaz Azərbaycanı), Bakı, Ozan, 1999, s.3).

Bu kederli setirler ömrü mühaceretin ebedi möhneti içerisinde keçmiş görkemli siyasi xadim Ceyhun Hacibeyliye mexsusdur. Qeribliyin çekilmez ezablarından yorulmuş edib bu setirleri qeleme alandan texminen iki il sonra ebedi olaraq gözlerini dünyaya yumdu.

Melum olduğu kimi, mühaceretde yaranan edebi-nezeri fikrin inkişafında Ceyhun Ebdülhüseyn oğlu Hacibeyli'nin (1891–1962) elmi axtarırlarının xüsusi yeri ve çekisi vardır. Gergin içtimai-siyasi faaliyetile yalnız Veteninde deyil, Avropa'da da tanınan Ceyhun Bey 1891-ci ilin fevral ayının 2-de Şuşada doğulmuşdur. O, ibtidai tehsilini Şuşada görkemli maarifçi Haşım bey Vezirovun müdir olduğu ikisinifli rus-tatar mektebinde, orta tehsilini ise Bakıda realnı mektebde almışdır.

Ceyhun Hacibeyli yaratıcılığa erken başlamışdır. O, qardaşı Üzeyir Hacibeyli ile birlikde yazmış olduğu, 1908-ci il yanvarın 12-de Hacı Zeynalabdin Tağıyev teatrında tamaşaya qoyulan “Leyli ve Mecnun” eseri ile yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şerq-İslam dünyasında opera senetinin esasını qoymuşdur. Ceyhun bey

hemin tamaşada aktyor kimi de iştirak edərək İbn-Selam və Nofel rollarını oynamışdır. Lakin o, sonralar musiqi dünyasından uzaqlaşmışdır.

Ceyhun bey 1908-ci ildə Eli bey Hüseynzadenin müdir olduğu "Seadet" məktəbində müəllimlik etmişdir. Sonra isə təhsil almaq üçün Rusiyaya yollanmış, milyonçu Murtuza Muxtarovun vəsaiti ilə bir il (1908-1909) Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində oxuduqdan sonra Fransaya gedərək Sorbon Universitetinə daxil olmuş, təhsilini burada davam etdirmişdir. Parisdə Ali Politexnik Elmlər Məktəbində də oxuyan Ceyhun bey 1915-ci ildə təhsilini başa vuraraq Azərbaycana dönmüşdür.

Bu yıllarda gənc edib həmçinin yaradıcılıqla məşğul olmuş, onun yazmış olduğu bir çox məqalələr Azərbaycanın rusdillə matbuatında dərc olunmuşdur. Müəllifin bu dövr yaradıcılığında "Müselmanlar və incəsənət" adlı məqaləsi daha çox diqqəti cəkməkdədir.

Təhsilini bitirib Azərbaycan'a döndükdən sonra Ceyhun Bey Bakü'də nəşrolunan "Kaspi", "Baku", "İrşad", "Tərəqqi", "Proqres" və başqa qəzetlərin səhifələrində bədii, publisistik yazıları ilə muntazam olaraq çıxış etmişdir. Onun bədii yazıları içərisində "Hacı Kerim" povestini, "Pristav Ağa", "Doğru cavab", "Tamamilə kənaətbahşdır", "Bu ələ özüdür", "Bərişməz ata", "Müdrək hakim", "Nümunevi sübut" və başqa hikayə və piritçaları kəydedilə bilər.

Müəllifin 1911 yılında dərc ettdirdiyi, Ağabeyim Ağa, Aşık Peri, Gövhər Ağa, Fatma Hanım Kəmine, Hürşidbanu Nətevan, Fatma Biki, Qubalı Biki kimi yədi Azərbaycan şairəsinin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhsədən iri həcimli "Azərbaycan'ın Gülləri" adlı məqaləsi pofesyonel ədəbiyyatşinas kələminin bəhresi olaraq dəğərlandırilə bilər. O, əyni zamanda, tərcümə yaradıcılığı ilə də məşğul olmuş, Rus yazarı İ.S. Turgenyev'in "Pulsuzluk" adlı əsərini Azərbaycan Türkçəsinə çevirmişdir.

Ceyhun bey müxtəlif matbuat orqanlarında bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin "Müselmanlıq", "İzvestiya", "İttihad", "Azərbaycan" (Rusca və Türkce) qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

O, Alimerdan bey Topçubaşı'nın rəhbərliyi ilə nümayəndə həyətindən tərkibində 1919 yılında açılacaq Versal Sülh Konferansı'na katılmək üçün Paris'ə gitmişdir. Paris'də olduğu dövrdə Ceyhun bey yənicə istiqlalyyətinə qovuşmuş Azərbaycan Həlk Cümhuriyyəti'nin dünya birliyi tərəfindən tanınması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Fransız dilini yuxsək səviyədə bilməsi, pəşəkər yazı səriştəsi, matbuat və ədəbi mēdeni mühitlə ilışkələri Azərbaycan nümayəndə həyətindən uğurlu fəaliyyətini şərtləndirmişdir. Lakin Ceyhun bey Fransa'da olduğu dövrdə Azərbaycan Həlk Cümhuriyyəti Sovyet Rusya'sının işğalına mēruz kəlarək istiqlalyyətinə itirdiyindən o bir daha Vətənə dönməmişdir.

Edibin "Bizim sentimentalizmə", "İncəsənət və müselmanlar", "Etinasızlığımız", "Ev tərbiyyəsi haqqında bəzi qeydlər", "Bizim degeneratlarımız", "Özümzünkülər", "Ruhanilərin ehtiyacı", "Arapların fəthi və hükümrənliğı devrinde

İslam" ve başka publisistik makalelerinde yirminci yüzyılın başlangıcında Azerbaycan halkının narahat eden içtimai, siyasi, dini, ahlaki ve kulturoloji problemler diqqet merkezine çekilmiştir.

Yukarıda kayıt olunduğu kimi, Ceyhun bey vatanda yaşadığı yıllarda "Hacı Kerim" adlı uzun hikayesini, "Pristav ağa", "Doğru cevap", "Tamamile kanaetbahşdır", "Bu, ele özüdür", "Barışmaz ata", "Müdrük hakim", "Nümunevi sübut" ve başka öykü ve pritçalar yazmış, hemçinin çeşitli matbuat sayfalarında publisistik makalelerle çıkış etmiştir.

Müellifin rusca qeleme aldığı "Hacı Kerim" povesti evvelce hisse-hisse "Kaspi" gazetesinde, daha sonra ise kitap şeklinde çap olunmuştur. Eser 1917 yılında türkçe neşr edilmiştir. Povestin serlövhesi altına verilen "Zakafkasya müselmanlarının heyatından etüdler" sözləri eserin janr çaralarına müeyen qeder aydınlıq getirmekdedir. Müellifin sonraki ilavelerile birlikte sekkiz hikayeden ibaret olan ve süjet hattı vahid kahreman fonunda birleşdirilen povest kompozisiya bakımından da farklı özelliklere malikdir.

Ceyhun beyin mühaceret devri yaratıcılığı da mehsuldar olmuştur. O, burada "İlk müselman Respublikası Azerbaycan", "Azerbaycan", "Azerbaycan matbuat tarixi", "İslam eleyhine tebliğat ve onun Azerbaycan'daki metodları", "Qarabağ'ın dialekti ve folkloru" ve başka elmi eserlerini yazıp neşr etdirmişdir. Bundan ilave, edip Üzeyir bey Hacıbeyli'nin "Arşın mal alan" operasını fransız diline tercüme ederek 1925-ci ilde Parisin Femina teatrında tamaşaya qoyulmasına nail olmuştur. Onun "Aziatik", "Qafqaz", "Revyu de Monde müzülman" ve başka fransız dilli matbuatda Azerbaycan edebiyatına dair makaleleri de derc olunmuştur ki, bunların içerisinde "Azerbaycan teatri", "XIX esrin azerbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov", "SSRİ-de ziyahılar" ve başka yazılar xüsusile seçilir. Edib fransız şerqşünası A.Bennişen ve Ş.L.Kelkejenin Parisde çap etdikleri "Rusiyada 1920-ci ile qeder çıxan müselman matbuatının tarixi" eserinin Azerbaycan bölmesinin hazırlanmasında iştirak etmiştir.

Ceyhun bey "Azadlıq" radiosunun esasını qoyanlardan biri olmuş, Sovet imperiyası esaretinde olan xalqların heyatı barede araşdırmalar aparmış ve bu sahedeki faaliyetine göre Münxendeki Sovetler Birliyini Öyrenme İnstitutunun müxbir üzvü seçilmiştir. O, Parisde fransız dilinde çıxan "Qafqaz" ve Münxende azerbaycanca yayınlanan "Azerbaycan" dergisinin redaktoru olmuştur. Ceyhun Hacıbeylinin mühaceretin keşmekeşleri içerisinde geçen ömür yolu 1962-ci ilin oktyabr ayının 2-de Fransada bitmiş, o, Parisin Sen-Klu mezarlığında defn edilmiştir.

Geniş dünyagörüşə malik olan Ceyhun Hacıbeylinin içtimai-siyasi ve edebi-kulturoloji meramı onun çoxşaxeli yaratıcılığında tecessümünü tapmışdır. O, yazılarında bir vetensever mücahid kimi doğma yurdunun en ağırlı problemlerine diqqet yetirmeye çalışmışdır. Edibin ister elmi, ister bedii, isterse de publisistik eserleri mehz bu yöndedir. Onun yaratıcılığını şerti olaraq iki merheleye bölmek olar:

- a) Mühacerele qederki dövr;
- b) Mühacerele dövrü.

Lakin qeyd edek ki, bu bölgü sırf şərti seciye daşıyır, elmi mezmundan daha çox xronoloji mahiyet kesb edir. Eslında ise Ceyhun beyin yaradıcılığı mövzu, problemin ve janr müxteliffliyindən asılı olmayaraq bütöv şəkilde qavranılmaqdadır. Müellifin yaradıcılıq irsi tehlil obyektine çevrilerken bu aspect nezerden qaçırılmamalıdır.

Hemçinin bir meseleye de diqqet yetirilmelidir ki, yazılarının janrından asılı olmayaraq Ceyhun beyin yaradıcılığı için bir meqam xarakterikdir. Onun için heç bir zaman janr, forma mühüm olmamış, bütün meqamlarda daha çox qaldırılan problemin aktuallığına diqqet yetirilmişdir. Mehz buna göre de yazar vacib hesab etdiyi problemlerin oxuculara çatdırılmasında müxtelif janr ve formalardan behrelenmişdir. En maraqlısı ise budur ki, müellif bazı hallarda aktual hesab etdiyi her hansı bir problemi eyni zamanda publisistik, bedii ve elmi yazılarında müxtelif sepkide işlemeye çalışmışdır.

“Müezzinin leneti” hekayesinde sovet siyasi rejiminin Azərbaycan halkının başına getirdiyi felaketin canlı bedii menzeresi yaradılmışdır. Yazıçı öz kahramanı olan Molla Abdulla ve onun ailesinin taleyi fonunda yaşanan facienin sosial-siyasi ve menevi-ahlaki taraflerini eks etdirmeye çalışmışdır. Hekayenin sonunda tesvir olunan hadiselerin felaketle bitmesi remzi-simvolik mena daşıyır ve dolayısı ile sovet cemiyyetinin ideoloji tenezülünün qaçılmazlığı anlamında ferk olunur.

“Baş tutmayan ziyaret” hekayesinde ise yazıçı cehalet ve fanatizmi keskin şekilde tenqid hedefine çevirmişdir. Burada Hecc ziyaretine getmek isteyen tacir Ebdül Kerimin ifrat fanatizmi ucbatından ziyaretinin baş tutmaması real, inandırıcı detallarla bedii ifadesini tapmışdır. Bele ki, bir deste zevvarla Hecc ziyaretine geden Ebdül Kerim hansısa stansiyada düşüb namaz qılarken qatar yola düşür ve o zevvar yoldaşlarından ayrılır. Qatarın mehz onun xahişile namaz qılması için dayandığını düşünen kahramanın komik veziyeti tesvir olunan hadiselerin bedii finalı kimi menalanır: “Nehayet, o namaza başladı. Gözegörünmez ve her yerde olan Allahın qarşısında diz çöküb seyle erebce duaları oxumaqda iken, bir zeng sesi, arxasınca vağzal reisinin fitini eşitdi. Qatar yavaş-yavaş terpendi ve yola düşdü, öz Tanrısı ile semimi ünsiyetde olan kişi bundan baş tuta bilmedi. Yalnız yol yoldaşlarının ümitsiz çağırışları onu reallığa qaytardı...”

Lakin artıq çox gec idi: qatar zevvar yoldaşları götürüb bütün süreti ile uzaqlaşdı. Ebdül Kerim dua ede-edeli mekrle dolu fırlıdaq gelen bu şeytan keşfinin istiqametinde qeyri-müeyyen bir hereket gösterdi” (Ceyhun Hacıbeyli. Seçilmiş eserleri, Bakı, Elm, 2006, s. 41).

Hadiselerin Özbekistanda cereyan etdiyi bir növ ssenari kimi qeleme alınmış “Stalinin öpüşü ve ya Staxanovçu Fatime” eserinde yazıçı sovet dövründe mecburi emeyin getirmiş olduğu facielerin canlı menzeresini yaratmışdır. Yalan üzerinde qurulan şirniklendirici yarışların qurbanı olan Fatime obrazı fonunda müellif, eyni zamanda, sovet cemiyyetinde insanın deyersizliyinə diqqeti yöneltmekle eslında so-

sializmin tebliğ olunduğu kimi haminist mahiyet daşımağı qenaetini eks etdirmeye çalışmışdır.

“Nejdanovun işi” hekayesinde yazıçı sovet siyasi rejiminin sade, temiz vətəndaşlara leke vurmaqla, müxtəlif üsullarla onların xarici keşfiyata işlediyini “sübuta yetirməklə” cəmiyyətdə xof, qorxu yaratmaq siyasətini işfə etmişdir. Daha çox dialoq formasında qələmə alınan hekayenin kahramanı orta məktəbdə müəllim işləyən, dörd uşaq atası Aleksandr Vasilyeviç Nejdanov ona görə sovet xəfiyyəçilərinin diqqətini çəlb edir ki, o öz işini vicdanla yerinə yetirir, şagirdlərin savadlanması üçün elindən geleni esirgəmir. Lakin onun hər bir sözüne, hərəkətinə nəzəret edilir. Belə ki, tapşırıq kimi kolxoz heyatının təsviri ilə bağlı verdiyi inşanı yazmaqdan imtina edən bir şagirdlə arasında yaranmış anlaşılmazlıq məktəb nəzəretçisinin diqqətini çəlb edir. Müxtəlif instansiyalarda sorğu-suala tutulan Nejdanovun həyatı bütöyün pozulur, gecələri səksəkə içərisində keçir. Yazıçı onu gözləyən qaranlıq təleyi obrazın yuxusu kontekstində təqdim edir. Hekayenin finalında yuxudan hövlnək oyanan və gördüklərinin gerçək olmadığına səvinən Nejdanovun aqibəti onu həbs etmək üçün dalınca gelen sovet celladlarının qapını döyməsi ilə real məcrasına yonəlidir.

“SSRİ-de ziyalılar” adlı məkalesində edib sovet siyasi rejimi daxilində elmin və ziyalılığın deqradasiyaya uğramasına diqqəti yonəltmiş, xüsusilə humanitariyanın təlxəkliyə döndərilməsinin mahiyətini və fəlsəfəsini aşkarlamağa çalışmışdır. “Elmləri bolşevikləşdirmək üçün elindən geleni edən Sovetlər edebiyatı kölə vəziyyətinə gətirib çıxarmışdılar. Bu sahədə onlar yalnız marksist doktrinasının konsepsiyasına itaət etməklə kifayətlənmir, həm də edebiyatın müxtəlif formalarında - güclü təbliğat vasitələrini təşkil edən fəlsəfi və sosioloji essələr, tarixi tədqiqatlar, romanlar, teatr, jurnal və qəzet məkaleləri ilə praktiki məqsədli tədbirlər həyata keçirirdilər” (Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006, s.82).

Edib sovet quruluşunun ilk dövrlərindən başlayaraq aparılan bolşevik siyasetinin edebiyata və mədəniyyətə vurduğu zərbələrə diqqəti yonəldərək bunun faciəvi nəticələrini səciyələndirir: “Prinsip etibarı ilə yazıçılar azad idilər, lakin sovet hökuməti ya bütöyün nəşriyatları öz inhisarına çevirir, ya da ən azı bütöyün qeyri-hökumət nəşriyatlarında (məsələn, korporativ həmkarlar tərəfindən idarə olunan nəşriyat kimi) öz senzorlarını yerləşdirirdi; yeni, müəlliflər nə istəsələr yazıb bilərdilər, ancaq yazdıqları Rusiyanın yeni sahiblərinin xoşuna gəlməsə, əsərləri nəşr etdirmək mümkün deyildi. Rusiyanın heç də az tanınmamış bir sıra yazıçıları, məsələn, tezece Nobel mükafatına layiq görülmüş Bunin, Merejkovski, Kuprin, Gibbius, Teffi və başkaları vətəni tərk etməyi üstün tutdular” (Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006, s.82).

Müəllif sovet rejiminin siyasi hakimiyyətə yiyələnən kimi dərhal “proletar edebiyatı” yaratmaq cəhdlərini, gənc, təcrübəsiz bir “ədəbi nəslin” kifayət qədər təcrübəli, nüfuz sahibi olan yaşlı yazarlara qarşı qoyulmasını və bu cəhdin uğursuzluğunu deqiq müşahidə əsasında qələmə almışdır: “...Bütöyün ədəbi mövzular dar bir çərçi-

veye salınmışdı: kommunuzmin ve beşillik planın terifi. Proletar yazıcının esas vəzifələrindən biri "incesenet eserlərində sosializm quruculuğunun bütün ezemetini, bu quruculuqda iştirak edən zehmetkeş kütlələrin bütün kahremanlığını təqdim etsin, eks etdirsən". Lakin başa düşmək o qeder də çətin deyildi ki, neticələr gözle-nildiyi kimi yaxşı olmadı, hətta çox pis oldu. Cavan, kifayət qeder medeni səviyyəsi olmayan "proletar" gənc bir gənə hətta orta səviyyəli bir yazıçıya çevrilməzdi; belə güclü bir dönüş hətta Marks və Leninin adından əmr olunsaydı belə mümkün deyildi" (Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006, s.83).

Müəllif bolşevizmin yeni ədəbiyyat yaratmaq cəhdlərinin arxasında dayanan gizli niyyətin mahiyətində sinfiliyin, partiyalılığın, marksizm-leninizm prinsiplərinə söykənən saxta ideologiyanın gizləndiyini, mehz bu səbəbdən ədəbiyyatın ənənəvi dəyərlərdən vəz keçməyə məcbur olduğunu vurğulamışdır: "Xülasə, bolşeviklərin gözündə yaxşı görünmək üçün ədəbiyyat özünə məxsus olmaqdan əl çəkməli idi: poeziya, lirika, psixologiya, keçmişin düzgün canlandırılması, müasir adət və ənənələrin təsviri, bunlar hamısı burjuaziyanın qalıqlarından başqa bir şey deyil. Proletar yazıçı bolşevik ritmi üstündə eyni mövzularda, sinfi mübarizə, sosializm quruculuğu, beşillik plan, zavod və kolxozların həyatı barədə məhdud yazılarla kifayətlənməli idi. Ədəbiyyatın "sadeləşdirilməsi" ilə öyünən bolşeviklər buna doğrudan da "nail olublar". Şair öz ilhamını yalnız zavodların tüstülənməsində və mühərriklərin səsinə axtarmalıdır. Qalan heç bir şey yazılmağa layiq deyil, bunun nəticəsi idi ki, Yesenin və Mayakovski kimi şairlər bolşevik səyləri ilə tanınsalar da, özlərinə sui-qəsd etdilər" (Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006, s.85).

Makalənin sonunda edib sovet ziyalisının düşdüüyü faciəli vəziyyəti o dövrdə ironik şəkildə əhəl arasında yayılmış "altı tövsiyə" kontekstində belə ümumiləşdirir:

"1. Özünü düşünməkdən qoru.

2. Eger düşünməyə bilmirsənsə, ən azı düşündüyünü ifadə etməkdən çəkin.

3. Eger fikrini artıq ifadə etmişsənsə, onu kağız üzərinə köçürməkdən özünü saxla.

4. Eger fikrini yazılı ifadə etmişsənsə, onu çap etdirməkdən əl çək.

5. Eger fikrini artıq çap etdirmişsənsə, yazdıqlarının yayılmasının qarşısını al.

6. Eger onları artıq yaymışansa, onda günahlarını etiraf edən məktubu tərtib etməyə hazırlaş" (Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006, s.97).

Müəllif behs olunan makalədə Avropanın müxtəlif ölkələrində sovet ideoloqlarının yalanlarına inanənlərin mövcudluğuna da diqqəti çəkmiş, oxucuları ayıq olmağa, əlmə, məntiqə sökməyən bu kimi saxta, müəmmalı təbliğatlara uymamağa çağırılmışdır.

Ceyhun Hacıbəylinin "XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov" adlı makaləsi böyük Azərbaycan müfəkkirinin "Gülüstani-İrem" əsərinin təfsiri kontekstində qələmə alınmışdır. Ciddi əlmi dəyər daşıyan makalənin başlanğıcında Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş tədqiqatların sayca azlığına diqqəti

yönelden müellif mülahizelerine teessüf hissi qataraq yazır: “Qafqazda yaşayan halkların tarixine hesr olunmuş eserler bir o qeder de çox deyil. Qedim tarixçiler (yunanlar, erebler ve farslar) Qafqaz barede yalnız lazım gelende ve ancaq baş vermiş işğal ve müdaxileleri yada salmaq için danışırlar. Biz yerli tarix barede çox az bilirik, xüsusile monqol müdaxilesinden rus işğalına qederki dövr barede” (Ceyhun Hacıbeyli. Seçilmiş eserleri, Bakı, Elm, 2006, s. 65).

Makalede adı çekilen eserin elyazma nüsxesine istinad eden müellif yalnız bu tarixi tədqiqatı təhlil obyektinə çevirməklə kifayətlənmir, bütövlükdə Azərbaycan tarixinin ibretəmiz meqamlarını canlandırmaq məramı izləyir. Başka sözlə, Ceyhun bey tarixi bir tədqiqata istinad fonunda öz həkının qaranlıq, öyrənilməmiş tarixinə işıq tutmaq istəyir.

Bütövlükdə müellifin “XIX esrin azerbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov” adlı makalesi yalnız elmi dəyər daşımaqla bitmir, həmçinin əhlaki, tərbiyəvi, ibretəmiz detalların qəbarıqlığı ilə seciyəlenir.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın helə Vatanda iken akademik V.V. Radlov’un tərtib etdiyi “Türk-tatar dialektləri kolleksiyası” için yazmata başladığı, sonralar professor A.N.Samoyloviçin elyazmasını oxuyub təqdir etdiyi “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” adlı əsəri mühacəret folklorşünaslığında xüsusi yer tutmaqdadır. Edib mühacəretdə yaşadığı yıllarda vaxtilə rusca yazdığı və folklor materiallarını kiril əlifbası ilə hazırladığı bu əsər üzərində işi davam etdirmiş, onu təkmilləşdirərək fransız dilinə çevirmiş, mətnləri isə latın qrafikasında işləyərək, 1934-cü ildə Parisdə çıxan “Asiya” jurnalında dərc etdirmişdir.

Ceyhun Hacıbeyli əsərə yazdığı “Söz önü”ndə tədqiqatın yaranma tarixini belə ümumiləşdirmişdir: “Qarabağda keçirdiyim məzuniyətlər zamanı ben öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım. Lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri bana öz toplumu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldular. Digər tərəfdən keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində baş vermiş siyasi dəyişikliklər və Fransaya gətirən missiya beni rus şərqşünasları mühitindən uzaqlaşdırdı. Bu şəraitdə ben bu işi əvvəl rus əlifbasında olan transkripsiyayı dəyişməklə və mətnin əvvəl rus dilinə edilmiş tərcüməsini fransız dilinə tərcümə ilə əvəz edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etməyi qərara aldım” (Ceyhun Hacıbeyli. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı), Bakı, Ozan, 1999, s. 6).

Qeyd edək ki, “Qarabağın dialekt və folkloru” əsəri Vətənimizi, dilimizi, etnoqrafiyamızı öyrənmək için qiymətli bir mənbədir. Otuz üç kiçik bölmədən ibarət olan əsərdə bayatı, alqış, qarğıış, oxşama, layla, ağı, herbe-zorba və s. kimi folklor materialları toplanıb sistemləşdirilmişdir. Və tədqiqatın mühüm özəlliyi orasındadır ki, müellif təqdim etdiyi folklor materiallarının şivə xüsusiyyətlərini, Qarabağ dialektinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

1959-da Ceyhun Hacıbeyli’nin “İslam əleyhinə kompaniya və onun Azərbaycanda metodları” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu araşdırmada müellif İslama qarşı aparılan təbliğat fonunda sovet cəmiyyətinin mürtece mahiyyətini aşkarlamağa çalışmışdır.

Ceyhun bey son nefesine qeder eqide ve amalından dönmemiş, bütün gücü, iradesi ile sovet ideoloji mefkuresine qarşı dayanmış, Veteninin azadlığı, yeniden istiqlaliyete qovuşması uğrunda mübarize amalından bir an bele olsun vaz keçmemişdir. Bir çox digər mühacirler kimi onun için de yaratıcılıq, elmi ve bedii misiyadan çox, siyasi mefkureye, esaretde olan doğma yurdun azadlıq mücadilesine xidmet etmişdir.

Ceyhun bey Hacıbeylinin şəxsi arxivi 1990-cı ildə görkemli diplomat, YUNESKO-nun sabıq emekdaşı Ramiz Abutalıbov tərəfindən Fransadan Azərbaycana getirilərək Salman Mümtaz adına Dövlət Edebiyat və İncəsənət Arxivinə təhvil verilmişdir. Onun haqqında B. Nebiyev, Ş. Qurbanov, A. Tahirli, B. Ağayev, X. İbrahimli, R. Abutalıbov, M. Teymur, M. Emrahov, E. Şamil, A. Hesenqızı və başkaları tədqiqatlar aparmış, bəzi əsərləri nəşr edilərək oxuculara təqdim olunmuşdur.

Kaynaklar

Hacıbeyli Ceyhun. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı), Bakı, Ozan, 1999

Hacıbeyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2006

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı, BDU nəşri, 2006

Sultanlı Vəqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanneşr, 1998

Tahirov Abid. Ceyhun Hacıbeylinin heyat və yaratıcılığı, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1997, 26 s.

Абуталыбов Рамиз. Годы и встречи в Париже, Москва, Изд-во "СЖС медиа", 2006, 222 стр.